

ცოდარ ლომოური

„მასხათელ თურქთა“ უთამომავლების ჩამოსახლება ათეინოროველი ქადაგისა

გასული საუკუნის 40-იან წლებში, როდესაც საქართველო საბჭოთა კავშირის შემადგენელი ნაწილი იყო, ჩვენ მოგვიხდა იმ უმძიმესი ვითარების გადატანა, რომელიც დაკავშირებული იყო სამამულო ომთან. ამ ომის პირველ წლებში ფაშისტური გერმანიის უდიდესმა წარმატებებმა — უკრაინის, ბელორუსის და რუსეთის დიდი ნაწილის (ვოლგისპირეთამდე და კავკასიონამდე) ოკუპაციამ — აიძულა საბჭოთა ხელისუფლება 1941-1944 წლებში მეტად მძიმე ღონისძიებანი გაეტარებინა: ვოლგისპირეთიდან და კავკასიიდან გასახლებულ იქნენ იქ მცხოვრები გერმანელები; მალე მათ მიაყოლეს ჩერქეზ-ადიღეელები და ყირიმელი თაორები. ეს ხალხები სულ რამდენიმე დღეში გასახლეს შუა აზიაში, გერმანელების მხარდაჭერის მიზეზით. და აი, 1944 წლის 15 ნოემბერს ღამით, სამხრეთ საქართველოდან (ადიგენის, ასპინძის, ახალციხე-ახალქალაქის, ბოგდანოვკის რაიონებიდან) გასახლებულ იქნენ აქ მოსახლე თურქები, თავიანთი ოჯახებით. მათი საერთო რიცხვი 100 ათასს უახლოვდებოდა.¹ მიზეზი იგივე იყო. ისინი თურქეთთან ურთიერთობის დამყარებას ესწრაფვოდნენ, თურქეთი კი გერმანიის მოკავშირე იყო. სწორედ ამ დროიდან გაჩნდა ტერმინები „თურქი მესხები“, ან „მესხები თურქები“. იმთავითვე ცნობილი იყო, რომ დეპორტირებულთა შორის, გარდა თურქულ-თურქმენული და ქურთული ეთნიკური ჯგუფებისა, გამაპმადიანებული მესხებიც იყვნენ.

დამთავრდა სამამულო ომი გერმანიის სრული განადგურებით, რასაც შედეგად გასახლებულთა თანდათანობით უკან დაბრუნება მოჰყვა. რაც შექმება მესხეთიდან დეპორტირებულებს, მათი დაბრუნების საკითხი პრობლემური გახდა, რასაც რამდენიმე მიზეზი ჰქონდა.

მე პირადად ამ ურთულეს ეროვნულ პრობლემასთან დაკავშირებული აღმოვჩნდი 70-იანი წლებიდან, როდესაც მუშაობა დაგიწყე საქართველოს

¹ გასახლებულთა რაოდენობა ზუსტი არ არის. ზოგიერთ წყაროში სახელდება 70-80 ათასი, ზოგში კი — 130-140 ათასი და ა. შ.

მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში. ამ ინსტიტუტის დირექტორის მოადგილე ამ დროს იყო გამოჩენილი მეცნიერი, პოლიტიკური მოღვწე და შესანიშნავი პიროვნება ოთარ გიგ-ინჟინერი; იგი ამასთან ხელმძღვანელობდა „უცხოეთში მცხოვრებ თანამემამულებთან მეცნიერებისა და კულტურული ურთიერთობის საზოგადოებას“². ო. გიგინეიშვილს ვიცნობდი ერთობლივი ალპინისტური ლაშქრობებიდან და მასთან საკმაოდ ახლო ურთიერთობა მქონდა. 1976 წ. ბატონმა ოთარმა შემომთავაზა მასთან თანამშრომლობა „თურქი მესხების“ საკითხის გადაწყვეტაში. ცხადია, მადლიერებით დავთანხმე და ამის შემდეგ ჩვენ ამ თემაზე მუშაობა ერთად დავიწყეთ, რასაკვირველია, ბატონი ოთარის ხელმძღვანელობით.

როგორც-კი ამ ურთიერლესი ეთნოპოლიტიკური პრობლემის კვლევაში ჩავები, ჩემთვის მისი სირთულე ცხადად წარმოჩნდა, რაც იმას გულისხმობდა, რომ ე. წ. „თურქ მესხთა“ საქართველოში დაბრუნების პრობლემის დადებითად გადაწყვეტა არსებითად შეუძლებელი იყო.

უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ განსახლებულთა ლიდერები (პირველ რიგში იუსუფ სარვაროვი) ძირფესვიანად ამაზინჯებდნენ საქართველოს ამ ძირძველი კუთხის ისტორიას და ამტკიცებდნენ, რომ ისტორიული მესხეთი წარმოადგენდა უძველეს თურქულ მხარეს და აქ ქართველებს არასდროს უცხოვრიათ (?!). გასათვალისწინებელი იყო ის გარუმოებაც, რომ განვლილი წლების მანძილზე საგრძნობლად იმატა დეპორტირებულთა რაოდენობამ, მათი ახალი თაობების იმ ნაწილსაც-კი, ვინც ეთნიკურად ქართველები იყვნენ, დაკარგული ჰქონდათ ქართული ეროვნულობა და თავიანთი ბელადების მტკიცებას, თითქოს თურქები თავიანთ მშობლიურ მიწა-წყალზე დაბრუნებას ითხოვდნენ, აქტიურად მხარს უჭერდნენ.

რამდენადაც ე. წ. „თურქ მესხების“ პრობლემა შემდეგაც არაურთგზის წარმოქმნილა და დღესაც არ არის მოგვარებული, საჭიროდ ვთვლი, მოკლედ შევეხო ამ მხარის რეალურ ისტორიას, რომელიც საქმაოდ სრულყოფილად არის შესწავლილი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში.³

როგორც თავის დროს სრულიად დამაჯერებლად აღნიშნა ჩვენმა სულიერმა მოძღვარმა კათოლიკოს-პატრიარქმა ილია II, ტერმინი „თურქი მესხი“ არასწორია — თურქი თურქია და მესხი — მესხიო, — ბრძანა მან. თავისთვალ ცხადია, რომ თურქები და მესხები აბსოლუტურად განსხვავებული ეთნიკური წარმოშობის ხალხებია. მესხები (ზოგიერთი უძველესი

² ამ საზოგადოებას ჩვენ ჩვეულებრივ „გოკ“-ს ან „გოდიკს“-ს ვუწოდებდით (ГОКС, ГОДИКС) – «Грузинское Общество Культурных Связей» ან «Груз. Общество Дружбы и Культурных Связей».

³ სამხრეთ საქართველოს და მისი მიმდევარი ოლქების ისტორია მოელი სიღრმით არის შესწავლილი ქართულ ისტორიოგრაფიაში; ასევე სათანადოდაა განხილული ურთიერთობები მეზობელ ეთნიკურ ჯგუფებთან, სხვადასხვა აგრესიულ ძალასა და დამპყრობელთან.

წყაროებით „მოსხები“) ჯერ კიდევ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, ურარტული და ასურული წყაროებით, საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზე სახლობდნენ, ხოლო ახ. წ. დასაწყისიდან მათი განსახლების არედ სამხრეთი ამიერკავკასია იქცა და უდავოდ ყველა პარამეტრით (ენა, კულტურა, ანთროპოლოგიური ტიპი) ქართველურ ტომს წარმოადგენდნენ, რომელმაც ქართული პოლიტიკური ერთეულიც შექმნა; მათ საცხოვრისს ხან ტაო-კლარჯეთს უწოდებდნენ, ხან სამცხეს, ზოგჯერ ქართლის „ზემო ქვეყანას“.

რაც შექება ოურქებს, ისინი XI საუკუნეებდე საერთოდ არ ჩანან მახლობელი აღმოსავლეთის რეუკაზე. მათ მხოლოდ XIV-XV სს-ში ოსმალების სახელით დაიმორჩილეს ახლო აღმოსავლეთის დიდი ნაწილი და XVI საუკუნეში საქართველოს სამხრეთ ოლქები — სამცხე, ჯავახეთი, აჭარა დაიპყრეს. სწორედ ამ დროიდან მესხურმა მოსახლეობამ დაიწყო თანდათანობით მაჰმადიანობის მიღება, რადგან სხვაგვარად ფიზიკური მოსპობა ემუქრებოდა. ოუმცა, არ უნდა დავივიწყოთ, რომ მესხთა საკმაოდ დიდმა ნაწილმა, მიუხედავად ისლამის აღიარებისა, შეინარჩუნა, მსგავსად აჭარლებისა, ქართული ენა, ქართული ზნე-ჩვეულებები, ე. ი. ქართველობა. XVIII ს-ის ბოლოდან ოურქულმა ადმინისტრაციამ დაიწყო განხორციელება თავისებური ეთნიკური ექსპანსიისა, კერძოდ, მესხეთში ოურქული ტომების, ოურქმეთა („თარაქამების“) და ქურთების შემოსახლება. მაშასადამე, „ოურქ-მესხების“ ლიდერთა და მათ აყოლილ რიგით დეპორტირებულთა ჯიუტი და უაპელაციო განცხადებები, რომ მესხთი „ძირძველი ოურქული“ მხარეა და რომ „ოურქები აქ უხსოვარი დროიდან ცხოვრობდნენ“ სრულიად გაუმართლებელი და ყალბია.

XIX საუკუნის 20-იან წლების ბოლოს, 1828-1829 წლების რუსეთ-ოურქეთის ომში წარმატების შედეგად გენერალმა პასკვიჩმა შეძლო ოურქეთისთვის სამცხე-საათაბაგოს 10 სანჯაყის — ისტორიული სამცხის, ჯავახეთისა და კლარჯეთის ნაწილის — ჩამორთმევა და რუსეთისთვის შეერთება. ქრისტიანული იმპერიის მმართველობის ქვეშ შესვლამ განაპირობა სამცხიდან მაჰმადიანობამიღებულ მესხთა ემიგრაცია ოურქეთში, რის შედეგადაც განთავისუფლებულ ტერიტორიაზე პასკვიჩმა ოურქების მიერ დევნილი სომხები ჩამოასახლა. ამრიგად, XIX ს-ის 30-იან წლებიდან სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე აღმოჩნდა ორნაირი, ეთნიკური და რელიგიური თვალსაზრისით განსხვავებული მოსახლეობა; ამათ დაემატა ოურქმანთა და ქურთთა ჯგუფებიც. გარდა ამისა, 1945 წელს სამცხე-ჯავახეთში ხელისუფლებამ გეგმაზომიერად ჩამოასახლა საქართველოს მთიანეთიდან (აჭარა, ზემო რაჭა, ზემო იმერეთი) სტიქიურ უბედურებათა შედეგად დაზარალებული მოსახლეობა. ამდენად, სრულიად აშკარა ხდებოდა, რომ დეპორტირებულთა საგრძნობლად გაზრდილი მასის დაბრუნება საქართველოს იმ კუთხეში, რომელსაც ნიშანდობლივ „მესხეთი“ ერქვა, ე. ი. ახალციხე-ახალქალაქი-ადიგენის რაიონებში, გამორიცხული იყო,

მით უმეტეს, რომ მათ დაბრუნებას კატეგორიულად წინ აღუდგა ადგილობრივი როგორც ქართული, ისე სომხური მოსახლეობა, რომელთაც კარგად ახსოვდათ ის შევიწროება, რომელსაც როგორც ეთნიკურად თურქების, ასევე გამაპმადიანებული თანამემამულებისაგან ითმენდნენ. ამ თვალსაზრისს არა მარტო „გოქსის“ და პირადად ო. გიგინეიშვილის მომხრენი იზიარებდნენ, არამედ რეალურად მოაზროვნე ჩვენი კოლგებიც, უპირველეს ყოვლისა, აღმოსავლეთმცოდნები — გოგი ფუთურიძე, ალექსანდრე გგახარია, კარლო ტაბატაძე, გამოჩენილი მეცნიერები — სერგი ჯიქია, ვალერიან გაბაშვილი.

სწორედ ასეთ პირობებში ო. გიგინეიშვილს და მასთან ერთად მომუშავეთა ჯგუფს გაგვიჩნდა იდეა, დაგკავშირებოდით „მესხეთულ თურქთა“ იმ ნაწილს, რომელიც აშკარად ქართული წარმომავლობისა იყო, თავს ქართველებად აღიარებდა, შენარჩუნებული პქონდა ქართული ენა და ეროვნული წეს-ჩვეულებები, და შეგვთავაზებინა მათვის საქართველოში დაბრუნება, ოღონდ არა კომპაქტურად მესხეთში, არამედ სხვა ადგილას დასახლება. როგორც შევიტყვეთ ბატონი ოთარისგან, ამ იდეას დაეთანხმა საქართველოს კპ ცკ-ის პირველი მდივანი ედუარდ შევარდნაძე, მან გასცა სათანადო განკარგულებები და იდეაც მაღვე განხორციელდა. მესხების გარკვეული რაოდენობა განსახლდა ოზურგეთის, მარტვილის, კასპის რაიონებში. თუ თავდაპირველად მათსა და ადგილობრივ მოსახლეობას შორის გარკვეული დაპირისპირება შეინიშნებოდა რელიგიურ ნიადაგზე, მალე ასეთი ინციდენტები შეწყდა და ჩამოსახლებულნი მთლიანად შეერწყნენ დამხვდურ მოსახლეობას.

მაგრამ ამით ეს დილემა არ გადაწყვეტილა, ი. სარვაროვის და მისი კლანის შემტევი პოზიცია შენარჩუნდა. ისინი დაბეჭითუბით მოითხოვდნენ დასახლებული რაიონების მოსახლეობასთან შეხვედრას. 1988 წ. ო. გიგინეიშვილი და მე, სარვაროვის მოთხოვნით, წავყვაით 12-კაციან ჯგუფს ახალციხეში; მაგრამ სადაც აწყურთან გადაგვიღობებს გზა შეიარაღებულმა სომხებმა, ბატონი ოთარი და მე კინაღამ გვცემეს, სულ მოღალატები გვეძახეს. ამ ინციდენტმა კიდევ უფრო თვალნათლივ დაადასტურა, რომ მესხეთული თურქების უკან დაბრუნება რეალურად განუხორციელებელი იყო.

აქ ჩვენ უნდა გავიხსენოთ კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი და ძალიან ტრაგიკული მოვლენა. საქმე ის გახლავთ, რომ ე. წ. „მესხეთული თურქები“ ძირითადად გაასახლეს უზბეკეთში, კერძოდ, ამ რესპუბლიკის ჩრდილო-დასავლეთ ოლქში. გასახლების შემდეგ მათმა რაოდენობრივმა მატებამ იჩინა თავი და 80-იან წლებში დეპორტირებულთა რიცხვმა 300 ათასს მიაღწია, თანაც მათმა უდიდესმა უმეტესობამ სრულიად დაკარგა ქართული ეროვნულობის ყოველგვარი ნიშანი; ამასთან სულ უფრო იძაბებოდა ურთიერთობა ადგილობრივ მოსახლეობასთან, საქმე ლია შეტაკებებში გადადიოდა. 1989 წ. უზბეკეთის ჩრდილო-დასავლეთ ოლქში — ფერდა-

ნაში მოხდა „მესხეთელ თურქებზე“ შეიარაღებული თავდასხმა უზბეკი მოსახლეობისა და საბჭოთა ჯარის ნაწილებისა, რასაც მოჰყვა უდიდესი მსხვერპლი. ჩამოსახლებულნი იძულებულნი გახდნენ, მიეტოვებინათ უზბეკეთი და საცხოვრებლად გადასულიყვნენ სამხრეთ ვოლგისპირეთში, ჩრდილოეთ აზერბაიჯანში, ყაბარდო-ბალყარეთში, კრასნოდარის მხარეში. ამჯერად უკვე სარვაროება თურქეთის ხელისუფლებას მიმართა, რათა მას მიეღო ისინი, შეეფარებინა და დაესახლებინა თავიანთ პირვანდელ სამშობლოში, მაგრამ თურქეთის პრეზიდენტმა კატეგორიული უარით უპასუხა.⁴

რუსეთის სხვადასხვა ოლქში გადასახლებული „თურქი მესხები“ ახალ ადგილებშიაც საკმაოდ მკვეთრად დაუპირისპირებულნენ ადგილობრივ მოსახლეობას. ამიტომ მათი საქართველოში დაბრუნების პრობლემა კვლავ აქტუალური რჩებოდა. იუსუფ სარვაროვი და დეპორტირებულთა სხვა ლი-დერები ცდილობდნენ საბჭოთა სახელისუფლო ორგანოების, რეალურად კი, რუსეთის გამოყენებას მიზნის მისაღწევად. აი, ამ მცდელობათა ერთი კონკრეტული მაგალითი.

1989 წლის მაისში მივლინებით ვიყავი მოსკოვში, ვმუშაობდი საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტში. ჩემმა კოლეგებმა გამაცნეს ორი ახალგაზრდა თურქი, რომლებიც, მათი განცხადებით, მესხეთიდან იყვნენ. მათ ისტორიის ინსტიტუტს იმ მიზნით მიაკითხეს, რომ მოეპოვებინათ მხარდაჭერა მესხების თურქული წარმომავლობის ტომებად, ხოლო მესხეთის ტერიტორიის ძირძველ თურქულ მხარედ გამოცხადებაში. ახალგაზრდებს თან პქონდათ სისკუთხის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატთა ყრილობისადმი მიმართვის ტექსტი თურქებისთვის კუთვნილობისა და დამსწრეთ სისტემის, გასცნობოდნენ და დაედასტურებინათ სიზუსტე. სანამ ინსტიტუტის თანამშრომლებსა და თურქებს შორის კამათი მიმდინარეობდა, მე მოვახერხე ამ მიმართვის ტექსტის ფანქრით გადაწერა.⁵ მიმართვის ტექსტის პირველი ნაწილი 6 პარაგრაფისგან შედგებოდა და წარმოადგენდა ჩვენთვის კარგად ცნობილ მტკიცებულებებს მესხეთის მხარის და ქართველების მიერ მისი დაპყრობის შესახებ, მეორე ნაწილში კი მოცემული იყო მათი მოთხოვნები.

მოვიყვან მათ ზუსტ ქართულ თარგმანს:

„1. ყველა მესხეთელი თურქი უნდა დაბრუნდეს ძირძველ (исконную) თურქულ მიწაზე — მესხეთში.
2. ჩვენ, როგორც თურქი ერის ერთადერთ წარმომადგენლებს, მოგვენიჭოს ავტონომია.
3. გაიხსნას რუსული სკოლები თურქული ენის სავალდებულო სწავლებით.

⁴ გურამ ჩხიგვაძე, „ქართველებო იყავით ფხიზლად“ / საქ. რესპ., 2007, 20.VII, №139.

⁵ «Съезду Народных Депутатов Союза Советских Социалистических Республик», 1989, 29, V; ტექსტზე იყო ათხე მეტი ხელმოწერა, მაგრამ გვარები არ გადამაწერინეს.

4. პრესა, ტელევიზია უნდა მუშაობდეს ძირითადად თურქულ ენაზე.
 5. ყოველმხრივ შეეწყოს ხელი თურქული კულტურის განვითარებას“.
- გვიქრობთ, კომენტარები ზედმეტია.

ისტორიის ინსტიტუტის თანამშრომლები (შტაერმანი, ვასილიევი, ნოვოსელცოვი, მედვედევი, ფონკიჩი) მაშინვე არ დაეთანხმნებ მიმართვის პირველ ნაწილს და, აქედან გამომდინარე, არც მოთხოვნებსაც. ცოტა ხანში ჩვენ შემოგვიერთდა მესამე თურქი ყმაწვილი, რომელიც წარმოგვიდგა ბერაძის თუ ბერიძის გვარით და აქტიურად ჩაერთო ჩვენთან კამათში. ინსტიტუტის თანამშრომლნი აღმფოთებულნი იყვნენ და დემოსტრაციულად დატოვეს კაბინეტი.

საქმე ამით არ დამთავრებულა. იმავე წლის ონისში წერილი მომთვიდა ჩრდილო კავკასიოდან (ზუსტი მისამართი არ მახსოვრს, კონვერტი კი დამეკარგა), სწორედ იმ მესამე თურქისაგან, რომელიც ისტორიის ინსტიტუტში, გვიან შემოგვიერთდა. აი, წერილის ტექსტი:

Уважаемый тов. Ломаури.

Наша недавняя встреча в Москве, в Институте Истории, глубоко оскорбила нас и мы были еще раз поражены вашей необъективностью, националистическим изложением истории исконней турецкой области - Месхетии. С такой искаженной историей мы сталкиваемся почти во всех исследованиях грузинских историков. Мы были также возмущены тем, что сотрудники Института истории так единодушно поддержали вас.

Я хочу вам заявить, что если я хоть на минуту поверю тому, что я по происхождению не турок, а грузин, я покончу с собой! Такова позиция и моих соотечественников.

Один из Месхетинских турков

Знайте, что и моя фамилия / Берадзей/ турецкого ~~ане~~ грузинского происхождения!

„პატივცემულო ამხ. ლომაურო.

ჩვენმა ამასწინანდელმა შეხვედრამ მოსკოვში, ისტორიის ინსტიტუტში, ღრმად შეურაცხვეყო ჩვენ და კიდევ ერთხელ განგვაცვიფრა თქვენმა არაობიექტურობამ, ძირძველი თურქული ოლქის — მესხეთის ისტორიის ნაციონალისტურმა გადმოცემამ. ასეთ დამახინჯებულ ისტორიას ჩვენ ვხვდებით ქართველ ისტორიკოსთა თითქმის ყველა გამოკვლევაში. ჩვენ აგრეთვე იმან აღგვაშფოთა, რომ ისტორიის ინსტიტუტის თანამშრომლებმა ასე ერთხმად თქვენ დაგიჭირეს მხარი, უნდა განგიცხადოთ, მე რომ ერთი წუთითაც დავიჯერო ჩემი არა თურქული, არამედ ქართული წარმო-

მავლობა, თავს მოვიკლავ! ასეთივეა ჩემი თანამემამულების პოზიცია.

ერთი მესხეთელი თურქთაგანი [ხელმოწერა].

იცოდეთ, რომ ჩემი გვარიც (ბერაძე) თურქული და არა ქართული წარმომავლობისაა“.

არც საკავშირო სამთავრობო ორგანოებიდან მოპყოლია რაიმე გამოხმაურება ზემოაღნიშნულ მიმართვას და ჩემთვის არც ისაა ცნობილი, როგორი იყო „ბერაძე“-ს შემდგომი ბეჭი. საერთოდ „მესხეთელი თურქების“ პრობლემა გარკვეული დროით თითქოს მიჩუმდა, თუმცა, დროდადრო სხვადასხვა სამთავრობო თუ არასამთავრობო ორგანიზაციის ინიციატივით, ეს საკითხი კვლავ წამოტივტივდება და საკმაოდ მწვავე დისკუსიებსაც იწვევს. მხედველობაშია მისაღები ის გარემოებაც, რომ თანდათან სულ უფრო დაიძაბა ურთიერთობა ყაბარდო-ბალყარეთში და განსაკუთრებით, კრასნოდარის მხარეში ჩასახლებულ მესხეთელ თურქებსა და ამ რეგიონების მოსახლეობას შორის,⁶ რაც კვლავ წამოჭრის დისკუსიებს საქართველოში თურქების ჩამოსახლების შესახებ.

ჩემ მიერ ზემოთ მოტანილი კონკრეტული ფაქტები, ჩემი ღრმა რწმენით, სრულიად შეურყევლად ადასტურებენ, რომ განსაზილველი პრობლემა მწვავე დისკუსიათა გამომწვევი არ უნდა გახდეს. მირითადად უცხო ეროვნების (თურქული) და მასთან ასიმილირებული ქართული წარმომავლობის, მაგრამ სრულიად გაუცხოებული და ანტიქართულად განწყობილი უზარმაზარი მასის ჩამოსახლება საქართველოში, არამარტო შეცდომად, არამედ აშკარა ეროვნულ დანაშაულად მიმაჩნია, ისევე როგორც, მაგალითად — აჭარაში თურქული მოსახლეობის საკმაოდ აქტიურად ჩამოყენა-დამკვიდრება.

⁶ ჩემ მიერ ზემოთ ხსენებულ გ. ჩხიდვაძის სტატიაში მოტანილია კრასნოდარის სამხარეო გაზეთის — „ქუბანსკიე ნოვოსტის“ (2000 წ., 21.VI) ინფორმაცია „მესხეთელი თურქებისა“ და ადგილობრივი მოსახლეობის მმაფრი დაპირისპირების შესახებ.